

ЧАСТИНА ПЕРША

Під деревом Закум

Мене звуть Джелал Плевляк. Тридцять п'ять років я працюю на цивільній посаді в армії. Вчора полковник Узелац викликав мене в канцелярію, почастував кавою і спитав, чи не хочу я вийти на пенсію. Мені записували стаж так, ніби я перебуваю на військовій службі в ранзі старшого прапорщика, тому я вже давно міг це зробити.

Ти міг би поїхати в Санджак, у своє село, сісти біля дому, дивитися на сливовий сад і розслаблятися. Він сказав мені це, а сам зиркає на мене спідлоба, чекає на відповідь. А я й кажу: немає в мене, товаришу полковнику, свого сливового саду, і дому немає – я залишив його брату Рахібу, який три роки тому відійшов і залишив будинок трьом сиnam. А їх я не бачив уже двадцять з гаком років, бо стільки не було мене в Санджаку, тому я вважаю, що не маю Санджака так само, як не маю дому й сливового саду.

Він дивиться на мене і лише похитує головою, ніби бачить перед собою важкохворого. І що нам тоді з тобою робити, земляче, каже й стукає відкритою чорнильною ручкою по папці з моїми документами, розбризкуючи атрамент на папір. Чорнило розмазується по трудовій книжці й характеристиках, які я п'ятнадцять років тому привіз із Башкої Води, запечатані печаткою майора Терзича, і, як і годиться, так ніколи й не довідався про те, що в них написано. А тепер дивлюся, як на списаний папір крапає й розмазується чорнило, тож уже ніхто їх не прочитає.

Мені мало би бути все одно, але мені не все одно. Я попросив би полковника припинити трясти й стукати ручкою, але не можу, так не годиться, тому дивлюся на позолочений ковпачок ручки й думаю, що він побачить, як я дивлюся, і сам перестане.

То що робимо? – запитує він мене. Якби якось можна було, то дайте мені ще рік попрацювати. Але щоб до весни ти все залагодив: поїхав у Санджак до тих своїх небожів, пояснив їм, як виглядає справа, і щоб вони дали тобі шматок землі, аби ти міг звести дім і посадити сливовий сад. Щоб о цій порі, рівно за рік, ти міг туди заселитися і чекати весни, щоб уперше обрізати молоді пагони слив. Чи ти мене зрозумів, Джелале? Відповідаю: так точно, і дякую вам, я цього не забуду. Не забувай, пам'ятай. Якщо ти не запам'ятаєш, то все полетить к бісовій, люди подуріли, все хочуть забути – і те, що було, і те, чого не могло бути.

Так він мені каже, а я підводжуся і йду до дверей. Що ж будемо тепер робити, запитує він, перш ніж я виходжу. Нічого, кажу йому, завтра п'ятниця. І Новий рік. Ех, ну то щасливого Нового року, Джелале! І вам щасливого, товаришу полковнику. На цьому й попрощалися.

Це вже третій рік поспіль між нами відбувається та сама розмова. Полковник Узелац каже, що мені вже пора на пенсію. Запитує мене про сливовий сад і будинок у Санджаку, а я ввічливо, щоб не збрехати, кажу йому, що нічого не маю. Він похитує головою, ніби я важкохворий, і дарує мені ще той один рік, але щоб до наступного я збудував дім і посадив сливовий сад. Я дивлюся на нього й міркую, чи забув він про те, що казав мені минулого року, чи просто вдає, що забув? Мені було б приємніше, якби просто вдавав, бо якщо ні, то вийде, ніби я його обманув, тобто і цього, й минулих років учинив гріх. Як було насправді, я так і не дізнаюся.

Ранок, шоста година, ще не розвиднилося, але мені пора в дорогу.

Спускаюся в гараж, під'їзд смердить смаженою рибою і людською сечею, за одними з дверей грає музика, з-за інших долинає хропіння. При вході в під'їзд когось знудило. Це молодість: батьки відпустять на першу вечірку з друзями, а вони нічого іншого й не вигадують, крім як напитися,

ніби це востаннє. Я думаю про них, щоб не довелося думати про щось інше.

Замок заржавів, одного разу я таки зламаю в ньому ключа. Треба б його нарешті замінити. Думаю про це щоп'ятниці, а вже в суботу забуваю. І так щоразу, поки ключ не зламається.

«Волга» у півсутінках сяє, наче фортепіано.

Я дивлюся на неї й думаю, але ж красива, і пригадую собі фортепіано в Будинку офіцерів у Шибенику: був 1969 рік, Центр армійського зв'язку переїжджав, мене попросили допомогти, треба було дочекатися якогось капітана, словенця, звати його було Мітя Калц, і поки ми його так чекали, якийсь солдат сів за фортепіано, нікого не питаючи, й одразу почав грати. Солдат був із Белграда, волосся в нього було світле, як ніжний млинець, а сам був дрібний, я і не запам'ятав би його, якби він не загравав. Ох, то ще треба було мати відвагу на таку витівку перед начальством!

Я не знаю, що він там грав, не розбираюся в музиці, але невдовзі він зупинився.

Ніхто йому нічого не сказав, він через хвилину, а може, й швидше, підвівся, опустив кришку, і на цьому кінець. Я вдячний тому солдатові, Бог його знає, що з ним сьогодні, пробився він якось у житті чи грає десь по ресторанах. Він залишив мені спогад про той день. Якби його не було, то я забув би, що ми чекали капітана Калца і що взагалі були в Шибенику, а може, навіть забув би й про те, що Центр армійського зв'язку переїжджав. Якби не було того солдата, один день зник би, ніби я й не прожив його. Це велика справа, коли хтось мимоволі врятує тобі день життя.

Ну ось, я тепер і не знав би, якою саме чорнотою чорніє ця моя «волга». Я дивився б на неї зранку, і чогось мені бракувало б, якби не було того фортепіано.

Вчора я спорожнив багажник, вийняв усе зайве з того, що в ньому за ці два роки назбиралося. А в ньому назбирається сміття так само, як на горищі чи в підвалі, навіть якщо

людина весь час перебирає речі. Правда й те, що «волгу» я мив і чистив нечасто, може, лише десять разів, але якби й робив це частіше, то все одно тепер було б так само.

На столику в гаражі я залишив також табель автомобіля від покійного генерала Карамуїча: шкільний зошит у твердій червоній палітурці, в який він записував кожну поїзтку, кожну заправку бензину, поведінку машини на дорозі, поломки і звук мотора. Думаю собі, буде краще, якщо табель залишиться тут, бо хтозна, що може бути далі і як може сприйнятися те, що мій генерал записував. А мені зовсім не хотілося б, щоб сприйняли це хибно.

Одну за одною я перевіряю кожну нішу, скриньку й заглибину, щоб випадково нічого не залишилося.

І не кваплюся, бо Новий рік, спокійний день, на дорозі не буде активного руху. Море над островом Брач сіре, як сталь, але бора¹ не дме, тому я не відчуваю холоду. Замикаю за собою ворота гаража, пильную, щоб вони не гепнули – не хочу розбудити сусідів, і чекаю, поки розігріється мотор.

Є одне вікно на другому поверсі в будинку навпроти, на яке я вже роками дивлюся.

Фіранка відхиляється, за нею видно сиву голову жінки. Жінка стоїть і чекає, поки я рушу. Вона душу віддала б, тільки б знати, куди я їду, і все ще має надію, що колись їй про це буде сказано. Щоп'ятниці о шостій п'ятнадцять ранку, поки всі навколо ще сплять, вона стає у вікні, бо знає, що побачить мене. Трохи відсуває фіранку, рівно настільки, щоб висунути голову, з чого я роблю висновок, що в кімнаті хтось ще спить і вона боїться ту людину розбудити. Вона дивиться й чекає стільки, скільки треба, – часом десять хвилин, а інколи й пів години. В інші ранки її біля вікна немає. Я про це знаю, бо часом вирушаю на роботу одразу по шостій і тоді

¹ Бора (хорв. Bura) – місцевий холодний, сильний та поривчастий вітер, що дме з вершин невисокого хребта, розташованого на узбережжі моря (тут і далі – прим. перекл.).

дивлюся – а її немає. Гадаю, вона щоп'ятниці прокидається тільки через мене, ну або ж через власну допитливість. Але потім думаю: може бути, що вона так молиться Богу. Так, що кожної п'ятниці о шостій п'ятнадцять дивиться у вікно.

Я рушаю, щоб жінка довго не чекала.

Це «Волга М-24» 1971 року виробництва. Потужний російський автомобіль, але забагато споживає. Я купив його від генерала Мусадика Карамуїча, а він купив його від генерала Ніколи Любічича. Той дешево йому її віддав, бо хотів позбутися «волги», а тоді й Карамуїч мені її дешево продав, бо виходив на пенсію.

Генерал Любічич продав її, коли, подекують, прийшла телеграма з Генерального штабу, що, мовляв, вищому командуванню негоже їздити на російських автомобілях, москвичах і запорожцях. Любічич продав «волгу», щоб подати приклад іншим. А Карамуїч її купив, бо йому було байдуже. Він жартував, кажучи, що його телеграма не стосується, бо йому негоже було б як Музаферу їздити на турецькій машині, а от російська в його ситуації не може бути проблемою.

Тоді затягував пісню «Волга, Волга», а співав він гарно, особливо російські пісні.

Коли генерал Карамуїч співав, у тих, хто його слухав, очі опинялися на мокрому місці. Я не говорив би цього, якби сам не знав і багато разів не був цьому свідком, та й сам при ньому не плакав.

Було це, пригадую, в час, коли Ніксон відвідав Югославію, саме тоді Любічич і продав Карамуїчу «волгу». Потім ми бачили по телевізору, як він рапортує американському президентові. Того дня не було зимно, але коли Ніксон вийшов перед стрій військових, а Любічич віддав йому честь, нас прошило холодом. В офіцерській залі нас було десятеро: троє водіїв, а решта сержанти, прапорщики і лейтенант Чесович. Ми чекали, поки прийде майор Спірковський, щоб вирушити в Кнін, і всі як один тремтіли від холоду. Це тривало ще пів години після того, як випуск новин закінчився,

ми мовчали, ніхто й слова не вимовив. А що тут говорити, якщо це небезпечні речі.

А тоді життя почало поволі повертатися в нас. «Що це було?» – першим подав голос Йозо Комшо, найстарший водій у дивізії. Нічого не було, товаришу Йозо, навіть і не думай ніколи, ніби щось було, відповів йому прапорщик Мілутинович.

Наступного дня я опинився в шпиталі через обмороження пальців ніг. Лікар дивувався, де ж це мене таке спіткало, але я йому не сказав.

Ішов поголос, буцімто Генрі Кіссінджер наказав, щоб шпигуни встановили кількість югославських офіцерів і молодших офіцерів, які їздять на російських автомобілях. Може, це й неправда, не знаю. Як тоді говорилося, так я й запам'ятав.

Через кілька місяців після продажу «волги» в генерала Карамуїча померла дружина.

Раптово, вона не була хворою, просто одного ранку не встала з ліжка. Її труну покрили прапором, партійним, а несли шестеро синів, по троє з кожного боку. Жоден не плакав.

Генерал не дав поховати Мілку в Спліті, її повезли в Сараєво, такі речі не віталися, і командування ще довго обговорювало цей вчинок Карамуїча. То був такий час, дивний і дуже делікатний, одразу після Маспоку¹, коли на все і всякого дивилися широко розплющеними очима. Напевно, поїхав поховати її в Сараєві, бо там над містом є триста мінаретів. Турок, та точно турок! Про це говорилося,

¹ Маспок – назва політичного руху, що виник наприкінці 1960-х – початку 1970-х років в югославській Соціалістичній Республіці Хорватії. Метою руху була підтримка хорватської національної ідентичності в СФРЮ і досягнення більшої автономії для СР Хорватія. Вимагалось визнання окремої хорватської мови і культури замість спільної сербсько-хорватської мови. Політичні супротивники також називали його «масовий рух» (хорв. *masovni pokret*) або MASPOK, хоча його усталена історична назва – «Хорватська весна».

шепотілося по закутах і в офіцерській їдальні, а я не знаю, хто це говорив, бо намагався не чути, тож потім розчув назад і те, що насправді чув, а те, що не міг розчути назад, – одразу ж забув. Так було найкраще. Особливо мені. А бідолаха Мусадик ані вірником не був, ані не знав віри і єдиного Бога: це відчай вів його через життя, хоча й здавалося, що він людина погідна, принаймні поки не починав співати російських пісень.

Він більше не одружився, хоча для нього це було б на краще. Кажуть, що одна жителька Спліта, яку звали Радойка, зацікавилася ним, але йому було ніяково перед своїми шістьма синами. Люди різне говорять, і ніколи не можна бути впевненим, що з того правда.

Щонеділі він їздив у Трогір мити «волгу». Було в нього одне місце, криниця на подвір'ї автосервісу, там він брав у руки шланг і губку й не розгинався аж до пополудня. Люди його любили, бо він вигадував різні анекдоти. Казали про нього «наш генерал», а йому було приємно. Сирота зі Східної Боснії: його батька вбили як домобрана, маму зарізали четники¹, він виріс в інтернатах. Дитина не знала, ні звідки вона, ні чия вона. Тому йому було приємно, коли трогірці казали «наш генерал».

Щойно десь асфальтували чи копали водопровід або каналізацію, трогірці просили Карамуїча, щоби втрутився – чи то в Спліті, чи навіть у Загребі. А коли в 1972 році арештували деяких із тих, що активно пішли за лідерами Хорватської весни, занадто часто вимахували хорватським прапором або ж співали те, що не треба, Карамуїч клопотав у Спліті, щоб людей випустили на волю. І їх справді наступного дня випускали. Пригадую, це було під час

1 Четники (від серб. «чета» – загін) – сербська націоналістична й роялістична парамілітарна організація під час Другої світової війни; під час югославських воєн 1990-х років противники так називали сербські військові формування, у ширшому й повсякденному значенні – сербський націоналіст, серб узагалі.

великих маневрів «Свобода 72»: я віз генерала в Кнін, коли біля Брназе нас зупинила військова поліція. Велетень з білою портупеею, два метри і сто двадцять кілограмів, ще й лисий. Не має ані брів, ані вій, тому виглядає так, ніби його викупали в молоці, саме так. Каже: генерале, йдіть за мною! Так йому говорить, звичайний солдат. Карамуйо на нього дивиться, очам своїм не вірить, обличчя в нього зарум'янилося, і він ніби потирає кобуру з пістолетом. Мовчить і ані руш. Генерале, я маю такий наказ, повторює велет, хоча видно, що йому все одно, як учинить генерал. Хай би що генерал зробив, він виконує свій наказ. І тут мені зробилося лячно.

Я вперше побачив, що солдат може бути над генералом.

Я так і залишився чекати, запаркований майже посеред дороги, а вони двоє сіли у військовий «сітроен», який називали «акулою», і поїхали. Мені було так страшно, що я цьому навіть не здивувався. Пізніше я почую, що його відвезли всього на двісті метрів нижче, до ресторану «Сонце». Велетень завів його всередину, навколо сидять люди, їдять печену ягнятину, діти тягнуть за скатертини, матері на них покрикують. Літо, народ вирушив на море, і неможливо знайти вільного столика. А генерал у військовій формі не розуміє, куди його цей тип привів і що від нього хоче. Йому все здається, що він втрапив у неабияку халепу.

Це або халепа, або ж хтось за такий жарт заплатить своїм званням і переведенням на службу на острів Ластово¹.

У куті за столом біля бар-стійки сидить і дивиться в мене літній чоловік у в'єтнамках, шортах і сорочці, на якій намальовані пальми.

Генерал його спершу не впізнав, бо бачив його тільки в мундирі: полковник Адольф Реш. У генерала підкосилися ноги, хоча він і був значно вищим за званням, бо вже

¹ Ластово – найвіддаленіший югославський (а тепер хорватський) острів в Адріатичному морі.